

**M.F.AXUNDZADƏNİN PYESLƏRİNİN SƏHNƏ TARİXİ
(XIX ƏSR)****L.K.MƏMMƏDOVA**
Bakı Slavyan Universiteti

XIX əsrin ikinci yarısına qədər Azərbaycanda müasir həyatla səsleşən, milli dildə realist dramaturgiya və teatr yox idi. Mirzə Fətəli Axundzadə komediyalarının ("Təmsilat"ın 1859, Tiflis, - L.M.) müqqədiməsində yazır: «1849-cu ildə canişin knyaz Voronsovun sərəncamı ilə Tiflisdə teatr adlandırılan bir bina tikildi. Yerli dillərdə repertuar tərtib etmək üçün canişin üç komisyona: - gürcü, erməni və Azərbaycan komissiyaları yaratmağı əmr etdi. Azərbaycan komissiyasının təşkili mənə tapşırıldı» (7, s. 390).

Tiflis teatrının yarandığı vaxt ona tapşırılan bu məsuliyyətli işin öhdəsindən M.F.Axundzadə çox şərəflə gəldi. Həyat hadisələrini dərinləndirən dərk edən, onun mənfi cəhətlərinə göz yummayan bir sənətkar kimi M.Fətəli despotizmə, feodal özbaşınalığına, fanatizmə qarşı fəal mübarizə apararkən, ədəbiyyat və incəsənətə, xüsusən maarifə əhəmiyyət verirdi. Skolastik, vaxtı keçmiş ədəbiyyata, onun köhnəlmiş məzmununa qarşı çıxan, yeni məzmun və forma uğrunda mübarizə aparan ədib dram və romanı müasir həyat üçün əsas janr kimi qəbul edib, dramı «sənətlərin ən şərəfli» adlandırırdı.

M.F.Axundzadə öhdəsinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirdi. O, bir-birinin ardınca gözəl, duzlu, məzmunlu və dəyərli altı komediya yazaraq Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində əsaslı dönüş yaratdı. 1850-1855-ci illər arasında yazdığı altı komediyası ilə Azərbaycan dramaturgiyasının təməl daşını qoyan yazıçı komediyalarında xalqın həyatından, onun müasirliyə olan meyillərindən bəhs edirdi. Elə buna görə də bu dram əsərləri özünün dərin, milli koloriti və orijinallığı ilə başqalarından fərqlənirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən yaradılan realist dramaturgiya gətirdikcə sadə adamların, geniş xalq kütləsinin məişətinin və həyat tərzinin bədii ifadə vasitəsinə çevrilirdi. M.F.Axundzadənin pyeslərinin səhnədə oynanılmasının da özünəməxsus maraqlı tarixi vardır. M.Fətəlinin komediyaları Azərbaycan dilində oynanılmamışdan əvvəl rus dilində səhnəyə qoyulmuşdur. Dramaturqun «Некayəti-müsyö Jordan həkimi – nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur» pyesi 1851-ci ilin mart ayında Peterburq şəhərinin teatrlarının birində rus dilində tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin vaxt Peterburqda "Литературная летопись" jurnalının müdiri A.V.Drujinin bu tamaşa haqqında yazdığı bir məqalədə (т, 110, ч. I. отдел VI, ноябрь 1851, с. 15-21) deyilir:

«Sizə məlum olduğu kimi, son illərdə Sankt-Peterburqda xeyirxah-

lıq məqsədi ilə verilən tamaşalar qızğın maraq yaratmışdır... Bir neçə həftə bundan əvvəl bir ev teatri üçün yeni və gözəl bir pyes axtarırdım. Bu zaman Qafqaz səyahətindən yenicə qayıtmış əziz dostlarımdan biri, cənab Mirzə Fətəli Axundzadə cənablarının «Kafqaz» qəzetinin üç nömrəsində dərc edilmiş pyesini mənə verməklə məni çətindən qurtardı.

Tamaşa komitəsi pyesi mütaliə edib ondan heyran oldu. Pyesdə qarabağlıların iştirak etdiyini öyrənən artistlər səbirsizliklə məşqi gözleməyə başladılar; kişilər yapıncı və qılinc axtarıb tapdılar, qadınlar dağlı örtükləri ilə beşmetlərini geyib güzgü qabağında özlərini bəzədilər, hamı etiraf etdi ki, əsər çox gözəldir. Pyes misilsiz bir əsər kimi qəbul edildi» (1, s. 407; 4, s. 275).

Azərbaycan milli adətlərini özündə əks etdirən bu pyes qəribəliyi və orijinallığı ilə Peterburq ziyalılarının diqqətini özünə cəlb etmişdi. 1852-ci ilə «Kafqaz» qəzetinin 7-ci sayında yenə bir məlumat verilmişdir:

«Cümə axşamı; yanvarın 31-də, ədəbiyyat və teatr aləmində bu zamanadək misli görünməmiş bir əhvalat olacaqdır. O gün birinci dəfə olaraq səhnədə Azərbaycan adətlərini, Azərbaycan milli paltarlarını, Azərbaycan qadınlarını və Azərbaycan həyatını müntəzəm bir şəkildə göstərəcəyik.

Ən mühüm budur ki, ilk dəfə afişalarda qüdrətli bir Azərbaycan yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadənin adı görülməkdir (1, s. 407).

«Kafqaz» qəzetində verilən məlumatdan görüldüyü kimi M.Fətəlinin «Hekayəti - xırs quldurbasan» komediyası 1852-ci ildə Tiflisdə rus dilində oynanılmışdır.

1873-cü ilin mart ayında Azərbaycanın bir neçə qabaqcıl ziyalıları novruz bayramı münasibətilə M.F.Axundzadənin «Hekayəti-vəziri-xani-Lənkəran» komediyasını səhnəyə hazırlamışdılar. Onlar pyesin tamaşasını göstərmək istəyi ilə Bakı qubernatoru Staroselskiyə müraciət etmişlər. Qubernator Staroselski də bu münasibətlə Qafqaz Cənubluqunə yazılı surətdə məktub yazıb, pyesin oynanılması üçün icazə istəmişdir.

Qafqaz Cənubluqunənin 8 mart 1873-cü il qərarı ilə «Sərgüzəşti-vəziri-xani -Lənkəran» komediyası Azərbaycan ziyalıları tərəfindən Bakıda oynanılmışdır. Drumaturqun pyesi Azərbaycan ziyalıları tərəfindən ilk dəfə tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanın rus dilində nəşr olunmuş afişası M.F.Axundzadənin arxivində əziz bir xatirə kimi saxlanılır (4, s. 275).

Nəcəfbəy Vəzirov (1854-1926) Bakı Realni Gimnaziyasının 6-cı sinfində oxuyurdu. O, ömründə ilk dəfə olaraq Bakıya qastrola gəlmiş rus teatrının tamaşasına baxmış və bu tamaşa onun həyatında yeni bir dönüş yaratmışdı. Nəcəfbəy teatrın türk xalqı üçün də gərəkli olduğunu xəyalında canlandırmış və bu arzu ilə Gimnaziyanın təbiət müəllimi, xeyirxah Azərbaycan ziyalıları Həsənbəy Məlikov - Zərdəbiyə (1845 ~ 1907) müraciət etmişdir:

«... bizim dilimizdə də məzhəkə və ya faciə varmıdır? ...» (8, №117) Tələbəsinin istəyi Həsənbəyin də ürəyindən olmuş və onun-arzusunu yerinə yetirmək üçün dostu, həməsri, Azərbaycan xalqının görkəmli dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadənin ona Tiflisdə olarkən hədiyyə etdiyi «Təmsilat» ından «Hacı Qara» komediyasını Nəcəfbəyə vermişdir. Nəcəfbəy də ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində teatr tamaşasını səhnəyə hazırlamağa başlayır. Pansionun fəal tələbələri «Hacı Qara» komediyasını səhnədə göstərmək üçün şagirdlər rolları öz aralarında bölüşdürürlər. Qadın rolunu heç kim götürmədiyi üçün Nəcəfbəy özü bu

rol da çıxış etməyə razılıq verir.

Müraciət edir qabaqcıl maarif xadimi və Azərbaycanın görkəmli ziyalısı Həsənbəy-Zərdabi Gimnaziyada öz tələbələri tərəfindən hazırlanan, M.F.Axundzadənin «Sərgüzəşti-mərdi xəsis (Hacı Qara)» komediyasının Azərbaycan dilində səhnədə göstərilməsi üçün Bakı qubernatoru Staroselskiyə müraciət edir. Staroselski də bu münasibətlə yenə Qafqaz Cənubunun məlumatı verir. Qafqaz Cənubunu 27 may 1973-cü il tarixli 2844 sayılı tələqlə Qafqaz Sənədu Komitəsinin bu xüsusda olan fikrini soruşmuşdu. Qafqaz Sənədu Komitəsi də bu münasibətlə M. F. Axundzadənin pyeslərini bir daha gözdən keçirmişdir. Komitə tərəfindən dramaturqun 1859-cu ildə Tiflisdə nəşr olunmuş külliyyatına («Təmsilat») baxılmış, pyeslərdə «lazımsız» mətinlər göstərilmişdir. 10 iyun, 1873-cü il tarixli tələqlə ilə Qafqaz Cənubunu baş dəftərxanası naçalnikə cavab göndərmiş (Gürcüstan Dövlət Arxivi 11 yanvar, 1873-cü ildən 18 dekabr 1873-cü ilə qədər işlər qovluğu, №109, Tiflis), nəhayət pyesin səhnədə oynanılmasına icazə verilmişdir.

Azərbaycanda milli teatrın yaranması (1873) böyük mədəniyyət xadimləri H.Məlikov-Zərdabi və N.Vəzirovun adı ilə bağlıdır. Bakıda Azərbaycan dilində göstərilən bu tamaşa haqqında mətbuatda müxtəlif məlumatlar verilmişdir. N.Vəzirov bu münasibətlə öz «Tərcümeyi-hal»ında yazır:

«Qırx il bundan əqdəm 1873-cü ildə 6-cı klasda oxuduğum halda birinci dəfə olaraq rus teatrosuna gətdim. Bu gecə, mənə nəhayət dərəcədə əsər eylədi. Onun nasıl bir nəsnə olduğunu başa düşdüm. Sabahı günü Gimnaziya müəllimim Həsənbəy Məlikov cənablarına rica edərək soruşdum ki, aya, bizim dilimizdə ya məzhəkə və ya faciə varmıdır? Məlikov, mərhum M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyasını tapdı. Bu komediyanı pansionda olan müsəlman şagirdləri ilə bir yerdə oynamaq üçün hazırlamağa başladım. Hər gün nahardan sonra Pansionun nahar otağında hazırlayırdım. Bizim hazırlığımıza Həsənbəy Məlikov cənabları tamaşa edirdi. Amma şagirdləri mən hazırlayırdım. Hacı Qara rolunu sabiq Gəncə şəhər qlavası, mərhum Əsgərbəy Adıgözəlov- Gorani (1857-1910) oynayırdı. Mən isə arvad rolunu götürdüm.

Tamaşa günü çox adam var idi... Bizim bu teatromuz camaata nəhayət dərəcədə xoş gəldi. Tamaşadan sonra Qubernatorun dilmancı mərhum Həsənbəy Nəbibəyov bizi qonaq elədi. Həmin gecə müəllimimiz Həsənbəy Məlikov teatro müsənnifi Mirzə Fətəli Axımdova təbrik teleqramını göndərdi. Müsənnif Axundov isə iki vərəq dolusu böyük bir rizaməndlik kağızı yazmışdı. Axırda bunu əlavə etmişdi ki:

«Bu gün «Hacı Qara»nı səhnədə Azərbaycan dilində göstərməklə mənim ömrümün üzərinə on il daha artırdınız» (13, 5-8-9).

Azərbaycan teatrının bünövrəsini qoyan bu tamaşanın səhnədə göstərilməsi, sonralar Həsənbəy Məlikov-Zərdabi və Nəcəfbəy Vəzirov arasında kiçik bir anlaşılmazlıq yaratmışdır.

N.Vəzirovun 1913-cü ildə, Bakıda ədəbi fəaliyyətinin 40 illik yubileyi təntənəli şəkildə keçirilmişdir. Yubiley təntənəsində yubilyara söz verilmiş, o da öz növbəsində, onu yüksək qiymətləndirib, təntənəli gecə keçirdikləri üçün dostlarına, ziyalılara və Azərbaycan xalqına təşəkkür etmişdir. Sonra N.Vəzirov öz çıxışına Azərbaycanda teatr binasının qoyulması haqqındakı mübahisələrə son qoymaq üçün öz şəxsi mülahizələrini bildirmişdir:

«Qafqazda birinci dəfə olaraq səhneyi tamaşaya qoyulmuş «Hacı Qara» komediyasını səhnəyə qoyan və Qafqaz müsəlman teatrının müəssisi mən olduğum o məktubdan aşkar məlum olurdu. Əlavə olaraq bunu da məlum etmişdim ki, neçə müddət bundan irəli mən Həbibbəy Mahmudbəyov və Mehdiyyə Hacınskiyə vəsiyyət etdim ki, mən öləndən sonra o cavanlar razı olmasınlar teatronun binasını bir özgə kəs kəndi üzərinə götürə (13, 5-9). Azərbaycanda teatr müəssisi kim olması məsələsi H.Məlikov və N.Vəzirov arasında mübahisəli bir məsələ kimi qalmışdı. H.Məlikovun «Həyat» qəzetində «Bakı müsəlman teatrının binası» (3, s. 117) adlı məqaləsini oxuyarkən N.Vəzirov öz əsəblərini saxlaya bilməmiş və «Mənim sevimli, əziz müəllimim Həsənbəy!» adlı bir məqalə yazmağa məcbur olmuşdu. Nəcəfbəy məqaləsində Azərbaycanda teatrın yaranması barədə fikirlərini faktlar əsasında sübut edib yazırdı:

«...Teatr binasını mən qoymuşam... Hərçənd teatr binasını etmək təklilə özü bir böyük xidmət deyil millətə, amma, çünkü biz müsəlmanlar çox yetim olmuşuq və cəmi məxluqdan geri qalmışıq, ona görə bu bir balaca işin binasını kasıblıqda böyük dövlət hesab edib, ondan əl çəkə bilmirəm.

...Teatrın əvvəl binasını qoymağı bir özkə kəs özünə götürə bilməz ... Əlhəmdülla, yoldaşlarım ölməyiblər, sübut edə bilərlər» (8, №20).

M.F.Axundzadənin «Sərgüzəşti-mərđi-xəsis (Hacı Qara)» komediyası ilə Bakı teatrının binasının qoyulması barədə, bu təşəbbüsün kim tərəfindən irəli sürülməsi haqqında Həsənbəy Məlikov-Zərdabi də öz şəxsi fikirlərini yazır:

«Mən Tiflisdə qulluq edən vaxt müəllimim M.F.Axundzadə öz komediyalar kitabının bir cildini mənə vermişdi... Pansionda oxuyan müsəlman şagirdlərini yığıb M.Fətəlinin komediyalarını onlara oxuyub, təvəqqe elədim ki, onların birisini seçib oynasınlar. Onlar «Hacı Qara»-nı seçdilər. Sonra rollarını paylayıb, bayram günləri onları yığıb öyrəndəndən sonra elannamələr yazıb payladıq ki, filan günü, filan yerdə müsəlmanlar teatr çıxaracaq.

... Əvvəlinci teatrımıza gələn çox az idi və hamısı da qərib-qürəba idi.

Oynayanlar çox yaxşı oynadı, ələlxüsus Əsgərbəy Adıgözəlov Hacı Qaranı 40-50 manata qədər vüsul oldu, oynayan uşaqlara vüsul olan məbləği verib, tapşırıdım ki, füqəralara paylasınlar.

Bizim Bakıda müsəlman teatrı çıxarmağımızı Tiflis qəzetində yazmışlar. Mərhum M.F.Axundzadə onu oxuyub, mənə bir kağız yazmışdı, çox razılıq etmişdi...

Həsənbəy Məlikov-Zərdabi.

Müsəlman teatrının banisi» (8, №117).

M.F.Axundzadə öz sağlığında komediyalarının Bakıda Azərbaycan dilində oynanılmasına çox sevinmiş və tamaşanı gözləri ilə görmədiyinə görə heyfsilənmişdi. O, Həsənbəydən xahiş etmişdi ki, Tiflisə gələndə tamaşanın səhnədə göstərilməsi haqqında öz təsəvvürünü ona danışsın. Bu məktubdan belə nəticə çıxırdı ki, M.Fətəlinin komediyaları o vaxta qədər Azərbaycan dilində oynanmayıb.

1879-cu ildə, M.F.Axundzadənin ölümündən bir il sonra «Sərgüzəşti-mərđi-xəsis (Hacı Qara)» komediyası dramaturqun öz ana vətəni olan Nuxada (Şəki) tamaşaya qoyulmuşdu. Bu tamaşa haqqında dramaturq Rəşidbəy Əfəndiyev (1863-1942) yazırdı:

«1877-ci ildə M.F.Axundzadə qrip xəstəliyi ilə xəstələnərək evində yatırdı. Mən o zaman Tiflisə gedərkən onunla görüşməyə müvəffəq oldum. Mən onun yanına hökumət xərqi ilə məktəblərin birinə daxil olmağa kömək almaq üçün getmişdim. O, mənə Qori darülmüəlliminə daxil olmağımı məsləhət verib dedi:

«Qardaş oğlu, mənim bu əsərlərimdən xoşlandığını bilirəm. Bunu vətənim Nuxada səhneyi-tamaşaya qoymağımızı arzu edirəm».

Mən onun tapşırığına əməl etdim. 1879-cu ildə Nuxa şəhərində, barama anbarlarının birində səhnə düzəlttik, «Hacı Qara»-nı oynadıq (1, s. 410).

Bundan sonra M.F.Axundzadənin «Hekayəti-xırs quldurbasan» komediyası 1884-cü ildə Şuşada, müəllim Yusif bəy Haqnəzərovun rəhbərliyi altında oynanmışdı. Daha bir az vaxtdan sonra yenə Şuşada «Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur» komediyası səhnədə oynanılmışdır.

1886-cı ildə M.Fətəlinin pyesləri ilk dəfə Tiflisdə Azərbaycan dilində teatr səhnəsində oynanılmışdır. Bundan sonra dramaturqun komediyaları Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, teatrlarda tamaşaya qoyulmuş, xalqın sevimli əsərlərinə çevrilmişdir.

QEYDLƏR:

1. Axundov M.F. Əsərləri 1 c, Bakı: Azərb. EA-nın nəşri. 1958.
2. Axundov M.F. Əsərləri 2 c, Bakı: Azərb. EA-nın nəşri. 1961.
3. Axundov M.F. Əsərləri 3 c, Bakı: Azərb. EA-nın nəşri. 1962.
4. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Azərb. EA-nın nəşri. 1962.
5. Axundov M.F. Komediya, povest, şerlər, Bakı: Elm. 1987.
6. Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu. 2004
7. Haqverdiyev Ə. Əsərləri 2 c, Bakı, Gənclik, 1971. «Həyat» qəz. 13 dekabr, 1905, № 117.
8. İsrailov H.Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri Bakı: Elm. 1988.
9. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı: Maarif. 1962. «Kafqaz» qəz., 1851, № 15, 16, 17, № 44, 45, 1853, № 28, 32, 44, 45, 83, 84, 86, 90, 91.
10. Məmmədov N.C. M.F.Axundovun realizmi. Bakı: Elm, 1987.
11. Məmmədzadə H. M.F.Axundov və Şərq. Bakı: Elm. 1962.
12. Vəzirov N. (Kitabça). Bakı: 1913.

СЦЕНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ПЬЕС М.Ф.АХУНДОВА (XIX в.)

Л.К.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

До второй половины XIX века в Азербайджане не было сценического произведения на национальном языке, перекликающегося с современной жизнью. Этот пробел заполнили, написанные 1850-1855 годах, комедии М.Ф.Ахундова, заложившего основы реалистической драматургии и прозы в Азербайджане и на Ближнем Востоке. В этих комедиях писатель повествует о жизни народа, о его стремлениях к современности. Его комедии, со времени их издания, были поставлены на сцене на различных языках. Создание национального драматического театра в Азербайджане связано с именем М.Ф.Ахундова.

STAGING HISTORY OF THE COMEDIES BY M.F.AKHUNDZADEH

L.K.MAMMADOVA

SUMMARY

There was no dramatic play having something common with modern life in the national language till the second half of the 19th century in Azerbaijan. The comedies written in 1850-1855 by M.F.Akhundzadeh, who founded the realist dramaturgy and prose in Azerbaijan and Near East filled this void. The playwright dealt with his people's life and his wishes about contemporaneity. His comedies have been staging in different languages since they were written. The origin of the national dramatic theatre in Azerbaijan is connected with the name of M.F.Akhundzadeh.